

Юрій НИКИТИН,
orcid.org/0000-0002-5566-8943
доктор історичних наук, доцент,
ректор Сумського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
(Україна, Суми)
nikitin_63@ukr.net

РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПІДГОТОВЦІ МЕДИЧНИХ КАДРІВ В КІНЦІ ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ ФЕЛЬДШЕРСЬКОЇ ШКОЛИ)

На основі маловідомих історичних джерел з використанням методів історико-архівного аналізу, синтезу та аналізу висвітлено роль Чернігівського губернського земства в процесі становлення та діяльності Чернігівської земської фельдшерської школи у другій половині ХІХ ст.

Історіографічний аналіз засвідчив, що наявні праці недостатньо повно розкривають основні аспекти обраної для дослідження проблеми. У результаті проведеного дослідження висвітлено основні етапи становлення чернігівської земської фельдшерської школи. Акцентовано увагу на зусиллях земців та педагогів школи, спрямованих на поліпшенні якості викладання навчальних дисциплін, які були спрямовані на підготовку висококваліфікованих медичних працівників. Приділено увагу визначенню маловідомих аспектів обраної теми, які потребують подальшої наукової розробки.

Ключові слова: медична освіта, медицина, кваліфікований медичний персонал, земства, місцеве самоврядування, Чернігівська земська фельдшерська школа.

Yurii NIKITIN,
orcid.org/0000-0002-5566-8943
Doctor of History Sciences,
Principal of Sumy Regional Institute
of Postgraduate Education
(Ukraine, Sumy)
nikitin_63@ukr.net

THE ROLE OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE TRAINING OF MEDICAL STAFF IN THE END OF THE XIX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE CHERNIGIV ZEMSTVO PARAMEDIC SCHOOL)

For the successful implementation of administrative and medical reforms in our time, it is advisable to analyze the activities of self-governing institutions in the medical field during the Russian Empire, as well as to study the achievements and shortcomings of their work to take into account historical experience. An important component of effective response to epidemics is the training of qualified medical personnel. That is why it is important to study the activities of zemstvos in the field of public health, because even today the activities of local governments have a pronounced social character.

Historiographical heritage of the late XIX - early XXI centuries devoted to the participation of local governments in the development of the medical sphere and the training of medical personnel is represented by a large number of works, which analyze various aspects of this problem. However, there is no work that would fully disclose the activities of the Chernihiv Provincial Zemstvo in the creation and further activities of the Chernihiv Medical School. That is why this problem remains promising in terms of its study.

The aim of the article is to more fully cover the history of formation and development of the Chernihiv Zemstvo paramedic school, the role of the Chernihiv provincial zemstvo and teaching staff in reorganizing the educational process aimed at improving the knowledge of future medical workers.

The legislation of the Russian Empire assigned to the newly created zemstvo institutions the task of developing the medical sphere on the ground. Chernihiv Provincial Zemstvo paid considerable attention to providing medical institutions in the region with qualified medical personnel. Funds were allocated for the maintenance of the premises, improvement of the material and technical base and improvement of the educational process.

To provide medical institutions with qualified medical personnel, the Chernihiv Provincial Medical School was established as a specialized medical education institution, which has undergone a difficult path of development, undergone a number of reorganizations and restructuring in the structure and educational process. Much attention was paid to the practical aspect of the educational process. The above-mentioned changes were aimed at improving the quality of teaching disciplines and providing medical institutions of the Chernihiv province with qualified medical personnel. This testifies the social nature of the zemstvos in solving the problem of medical care for the population of the region.

Key words: medical education, medicine, qualified medical staff, zemstvos, local self-government, Chernihiv zemstvo paramedic school.

Постановка проблеми. Пандемія COVID – 19 змушує кожну країну шукати шляхи боротьби з нею. В умовах розбудови незалежної української державності питання створення ефективної системи медичного обслуговування населення є одним із важливих напрямів діяльності. Реформа децентралізації передбачає, що органи місцевого самоврядування повинні відігравати значну, а інколи і вирішальну роль у забезпеченні доступної і якісної системи охорони здоров'я на місцях. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. для України став часом великих змін, що за своїм значенням нагадують реформи II половини ХІХ ст. Для успішної реалізації адміністративної та медичної реформ в наш час необхідно здійснити аналіз заходів самоврядних інституцій в медичній сфері в часи Російської імперії, а також вивчити досягнення та недоліки в їх роботі для врахування історичного досвіду. Важливим компонентом ефективного протистояння епідеміям є підготовка кваліфікованих медичних кадрів. Саме тому актуальним видається вивчення діяльності земств у справі охорони здоров'я населення, бо і в наш час діяльність органів місцевого самоврядування носить яскраво виражений соціальний характер.

Аналіз діяльності Чернігівського губерньського земства в розбудову земської фельдшерської школи та заходи щодо вдосконалення її діяльності спільно з педагогами закладу має суттєве значення для відтворення історії вітчизняної педагогічної та медичної науки, удосконалення професійної підготовки медичних спеціалістів середньої ланки в наш час. Ознайомлення з історією підготовки медичних кадрів дозволяє проаналізувати здобутки сучасності, порівняти їх з викликами нашого часу. Аналіз діяльності

чернігівського губернського земства щодо організації підготовки медичних кадрів має особливу актуальність, бо відтворює, як загальнодержавні тенденції, так і регіональні особливості в питанні розвитку медичної справи у другій половині XIX ст. Саме це і визначило тему нашої розвідки.

Аналіз досліджень. Історіографічний спадок кінця XIX – початку XXI ст. присвячений участі органів місцевого самоврядування в розбудові медичної сфери і підготовки медичних кадрів представлений значною кількістю робіт, у яких аналізуються різні аспекти даної проблеми (на всеукраїнському та регіональному рівнях) (Осіпов, 1899: 189), (Френкель, 1913: 210), (Ігумнов, 1957: 210), (Рогоза, 2000: 11 – 19), (Чорнобров, 2001: 305), (Нікітін, 2010: 225 – 233). Однак праці, яка б всебічно розкривала діяльність чернігівського губернського земства у створенні та подальшій діяльності Чернігівської фельдшерської школи немає. Саме тому дана проблема залишається перспективною в плані її вивчення.

Мета статті. Більш повне висвітлення історії становлення та розвитку Чернігівської земської фельдшерської школи, ролі Чернігівського губернського земства та педагогічного колективу в реорганізації навчального процесу спрямованих на підвищення рівня знань майбутніх медичних працівників.

Виклад основного матеріалу. Земська реформа 1864 р. передбачала, що питанням медичного обслуговування населення повинні були опікуватися новоутворені самоврядні інституції. Це змушувало земства активно долучатися до розбудови системи охорони здоров'я. Земства використовували практику поділу повітів на дільниці, які обслуговували лікарі та фельдшери. Розширення мережі лікувальних закладів та аптек вимагало від земств утримувати і повсякчасно збільшувати штат лікарів, фельдшерів та іншого медичного персоналу. Для цього необхідно було проводити продуману кадрову політику. У тому числі і з підготовки кваліфікованих медичних кадрів, який би характеризувався високими професійними та морально-етичними якостями.

На Чернігівщині отримали в спадок від приказів громадського піклування певну мережу медичних закладів. Однак кадрове забезпечення і матеріально-

технічний стан останніх не відповідав вимогам часу. Частина закладів функціонували в аварійних приміщеннях, хворі не отримували необхідних ліків і медичного обслуговування. У сільській місцевості існувала роз'їзна система (стаціонарні амбулаторії були відсутні). Лікар їздив по різних населених пунктах по викликах або в справах перевірки фельдшерів. Низька заробітна плата часто призводила до того, що медичний персонал нехтував своїми службовими обов'язками. Така ситуація сприяла формуванню негативного відношення до «офіційної медицини» та органів місцевого самоврядування. Відсутність розвинутої мережі спеціалізованих закладів і належної медичної допомоги змушувала населення Чернігівської губернії звертатися до місцевих знахарів та повитух, які не завжди могли надати кваліфіковану медичну допомогу.

Земці розуміли, що для покращення медичного обслуговування необхідно вкладати додаткові кошти у матеріально-технічний розвиток галузі, а також забезпечити медичні установи кваліфікованими кадрами. Представники губернського земства стояли перед дилемою «или дать хорошее, но немногим, или поступиться качеством и дать посредственное серое, но многим» медичне обслуговування (Ігумнов, 1957: 58 – 60). Такий стан речей ставив питання про кадрове забезпечення земських лікувальних закладів на одне з перших місць. Однак розв'язання даної проблеми не завжди залежало від самих земств. У тогочасній Російській імперії лікарів готували не чисельні медичні факультети при університетах або закордоном. Значний відсоток лікарів обирали для себе приватну практику, ніж роботу в муніципальних або земських лікарнях, де заробітна платня була низькою. Нестача фельдшерів також була катастрофічною, як через рівень зарплати, так і через брак фахівців. Загальну ситуацію на місцях ілюструють слова зі звіту Лебединської земської управи: «...знайти третього (додаткового) медика, якщо й не є неможливим, та дуже важким. Багато повітів ... мають усього лише по одному лікарю, і то з місцевих лікарів, тому що на запрошення земства вільних медиків, бажаючих служити в земстві, немає, запросити ж 20 фельдшерів ще важче, бо в повіті земству

служать 8 фельдшерів, які, по відгукам лікарів, не всі відповідають їх призначенню, але замінити незадовільних кращими при всьому бажанні управи та земських лікарів виявляється неможливим, за відсутністю фельдшерів взагалі... » (ДАСО. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 66).

За кадровим забезпеченням лікувальних закладів Чернігівська губернія не була серед лідерів. До створення фельдшерської школи в краї працювали лише не чисельні ротні фельдшери. Лише у 1863 р. за пропозицією Міністерства внутрішніх справ в кошторис «приказа общественного призрения» було закладено 131 руб. 30 коп. на утримання одного стипендіата при Харківській фельдшерській школі. Однак така одноразова акція не могла поліпшити загальної ситуації щодо забезпечення кадрами медичних установ губернії. Після створення нових самоврядних інституцій в губернії питання розбудови системи охорони здоров'я стає одним з головних в їх діяльності. У 1866 р. Чернігівське губернське земство прийняло рішення про створення в Чернігові фельдшерської школи повивальних бабок, а також про виділення відповідних коштів на утримання (5675 руб.) і переїзд учнів з повітів до губернського міста. Кошти на утримання закладів було взято з капіталу «общественного призрения». Школа повивальних бабок так і не була відкрита через малу кількість бажаючих навчатися в ній (4 особи). З різних причин земська фельдшерська школа почала функціонувати лише в травні 1868 р. Саме 8 травня 1868 р. земство отримало остаточне погодження на відкриття школи (Земский сборник Черниговской губернии, 1902а :124).

Заклад мав свій статут, який був затверджений Міністром внутрішніх справ. Статут передбачав, що загальне керівництво та фінансування закладу покладалося на Чернігівське губернське земство. Передбачалося набирати учнів у переважній більшості із дітей місцевих селян у кількості 30 осіб (на безкоштовній основі). При наявності бажаючих навчатися на платній основі дозволялося набирати додатково ще 30 осіб. Визначався і вік учнів, від 14 до 25 років. Особи, що поступали до школи, повинні були надати документи, що вони не підлягають призову до армії. Таким чином земство хотіло попередити

«нецільове використання бюджетних коштів». Також визначався термін навчання (4 роки, поділені на 2 класи) і програму навчання, наявність серед викладачів ординаторів (практичних медиків) і провізорів. Серед навчальних дисциплін були: російська та латинська мови, чистописання, загальні поняття з історії, анатомія, мала хірургія, фармація і фармакологія, гігієна і піклування за хворими та інші. Позитивним моментом навчальної програми можна вважати передбачену програмою значну кількість годин не лише на теорію, але й практичні заняття в аптеках і лікувальних закладах. Випускні іспити планувалося проводити у присутності членів губернського лікарського відділення. Учні, які успішно склали іспити затверджувалися медичним департаментом Міністерства внутрішніх справ у якості старших або молодших фельдшерів. Випускники, які навчалися за рахунок земства, повинні були відпрацювати 4 роки в лікувальних закладах Чернігівської губернії. Виключення допускалися лише з погодження губернської земської управи. Слід зазначити, що законодавство кінця XIX ст. передбачало, що земські фельдшери, що відпрацювали на земства 30 років, зовсім звільнялися від військової служби.

До 1879 р. фельдшерська школа у своїй діяльності спиралася на вищезгаданий статут. Але адміністрація його недотримувалася в повному обсязі. Головне не набиралися передбачені статутом 2 класи. Окремі дисципліни викладачами і земцями вважалися недоцільними. Наприклад, уроки співу (необов'язкові) по 3 години на тиждень (Земский сборник, 1902; 130). Частина земців і педагогів школи вважали, що вона недостатньо відповідає вимогам часу та необхідно внести корективи в навчальний процес для поліпшення якості знань учнів. На їх думку практична діяльність школи показала недоліки діючого статуту та необхідність його оновлення. Саме тому вони й ініціювали внесення змін до документу. Пропонувалось: 1. Зменшити терміни навчання в кожному із 2-х класів (по 2 роки недоцільно). Встановити 3-річний термін навчання. 2. Приймати до навчання осіб, які мають вже певну підготовку (не лише писати і читати). 3. Врегулювати питання щодо військового призову учнів під час навчання, бо тогочасне законодавство

передбачало призов до армії й учнів фельдшерської школи віком 21 рік. 4. Збільшити кількість годин на викладання предметів важливих для подальшої практичної діяльності (хімії, гігієни, дисциплін, пов'язаних з хворобами внутрішніх органів, жіночих, дитячих, очних та інших). Запропоновані зміни обговорювалися та були внесені в новий проєкт статуту. Зокрема пропонувалося змінити права лікарського інспектора, лікарської ради, розширення викладання загальної терапії та судової медицини. Пропонувалося внести зміни у віковий ценз учнів (приймати від 14 до 17 років). Учбовий процес передбачалося розпочинати 1 вересня, а іспити до 20 червня. У 1 спеціальному класі за планом передбачалося вивчення 8 навчальних дисциплін (латинь, ботаніка, анатомія, хімія, фармацевтична хімія, фізика, хірургія, загальна і окрема терапія, фармакологія і рецептура) 22 уроки на тиждень; у 2 спеціальному класі (ботаніка, анатомія, хімія і фармацевтична хімія, фізика, фізіологія, хірургія, загальна і окрема терапія, фармакологія і рецептура, гігієна і медична поліція) 21 урок на тиждень; у 3 (хірургія, загальна та окрема терапія, гігієна та медична поліція, судова медицина) 9 уроків на тиждень. Окремо проводилися практичні заняття в лікарнях та аптеках. Розклад і розподіл навчальних дисциплін покладався на інспектора школи. Педагогічна рада затверджувала навчальні програми для кожного класу. Учні, які залишалися на другий рік або за погану поведінку виключалися зі школи за поданням педагогічної ради (Земский сборник Черниговской губернии, 1902а: 134 – 135). Випускники школи отримували звання молодшого або старшого фельдшера і були зобов'язані відпрацювати 4 роки у земських медичних установах.

Слід зазначити, що при утворенні земських фельдшерських шкіл земці спиралися на так званий Нормальний статут земської фельдшерської школи (Нормальный устав, 1872: 4), який передбачався урядом для нижчої фельдшерської школи. Чернігівське ж губернське земство планувало створити із існуючої фельдшерської школи більш високий за статусом навчальний заклад, а тому Нормальний статут їм не підходив (Коваленко, 2016: 92 – 95). Зміни до статуту мали і негативні наслідки. При старому статуті освіту у школі

отримували і дівчата, а після запровадження нового статуту двері Чернігівської губернської фельдшерської школи для них були зачинені.

Подальша діяльність фельдшерської школи виявила додаткові недоречності в новому статуті школи, які потребували подальших виправлень. З'ясувалося, що відсутність підготовчого класу негативно впливала на загальний рівень вступників до школи. Претенденти на вступ до школи, маючи свідоцтво двокласних сільських училищ, часто мали дуже низький рівень підготовки, що в подальшому впливало на рівень випускників або змушувало таких учнів відраховувати. Такий стан речей змусив адміністрацію школи і земців відкрити у 1880 р. підготовчий клас, де вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, географію, російську історію та латину. Розуміючи вимоги часу земці та адміністрація школи відкрили при закладі в 1880 р. паралельні курси для дівчат, що навчалися власним коштом. З 1880 р. Чернігівська губернська фельдшерська школа отримала статус вищої фельдшерської школи (за аналогією з державною Могильовською). Відсутність змін у чинному законодавстві щодо діяльності фельдшерських шкіл не дозволило Чернігівській губернській земській управі вносити нові зміни до статуту закладу.

Поширення серед учнів школи демократичних ідей і участь у політичних акціях кінця XIX ст. змусило владу й адміністрацію школи обговорювати ідею щодо нових змін у статуті та організації навчального процесу. Першим наслідком «наведення порядку в школі» стало закриття жіночих паралельних класів. Санітарна комісія вважала, що необхідно виправити ряд недоліків у діяльності школи: недостатньо організоване практичне виховання дітей, заняття носять занадто теоретичний характер. Головна пропозиція зводилася до збільшення практики у навчальному процесі. Пропонувалося такі дисципліни як фізіологія, гігієна, фармакологія, фармацевтична хімія, судова медицина, фізика та інші, що при викладанні носили явно виражений теоретичний характер скоротити на користь практичних занять в медичних закладах (патолого-анатомічним розтинам, вивченню клінічного матеріалу та інше). Зазначені пропозиції були сформульовані санітарною комісією і в подальшому

були запроваджені без внесення змін у статуті. У звіті школи за 1884 – 1885 рр. зазначалося, що учні 1, 2, 3 класів здійснили 68 розтинів, займались виготовленням ліків за рецептами ординаторів, брали участь у операціях (учні 3 класу). Учнів школи активно залучали до чергувань (по 2 особи) у телятниках, аптеках, хірургічному, терапевтичному, венерологічному, психічному, інфекційному відділеннях та амбулаторії (Земский сборник Черниговской губернии, 1902b : 141).

Такий підхід до практичних занять залишався пріоритетним у школі і на початку ХХ ст. Правильність підходу підтвердило прийняття урядом нових умов лікування, які передбачали створення в лікувальних закладах спеціальних відділень, що спеціалізувалися на лікуванні певних хвороб. Такі зміни допомогли адміністрації школи краще планувати та організовувати практичні заняття для своїх учнів. Учбові заняття, крім теоретичного курсу, передбачали:

1. практичні заняття з хворими під наглядом викладачів з певної дисципліни;
2. заняття в аптеках та телятниках під керівництвом провізора з помічниками та працівника телятника;
3. чергування в лікарняних палатах;
4. розтин померлих.

Результатом таких занять повинно було стати формування в учнів навичок лікування хворих з найбільш поширеними хворобами, діагностування, використання лікувальних методик та ліків, піклування за хворими. Практичні заняття в аптеці проходили в приготуванні складних лікарських засобів під керівництвом та контролем завідувача земської аптеки. Заняття в телятнику складалися з виготовлення детриту та щеплені віспи. До занять в аптеці та телятнику залучалися учні 3 класу, яких поділяли на групи (по 2 особи). Старшокласників також залучали до чергувань у хірургічному, терапевтичному, венеричному, чоловічому психіатричному, інфекційному відділеннях та амбулаторії. Такі практичні заняття для учнів 3 класу тривали з 1 вересня до 1 квітня.

У 1897 р. циркуляром Міністерства внутрішніх справ було наказано Чернігівському земству запровадити у фельдшерській школі затверджені міністерські програми вступних іспитів, окремих навчальних дисциплін.

Земська управа доручила педагогічній раді школи обговорити запропоновані нові програми. Педагогічна рада висловила протидію нововведень. На думку педагогів вони містили ряд недоліків: 1. програма не містила курсу з акушерства, яке викладалось багато років, як обов'язкове; 2. пропонувалося разом викладати хірургію й офтальмологію, а в школі це були окремі навчальні дисципліни; 3. було відсутнє вивчення виспних хвороб; 4. значне скорочення годин на вивчення анатомії та фізіології; 5. скорочення годин на ботаніку в порівнянні із зоологією; 6. скорочення годин на фізику (з 5 уроків на тиждень до 2); 7. додаткові години на креслення та чистописання. Запропоновані Міністерством програми до вступних іспитів після дискусій були прийняті у 1901 р. Зміни торкнулися також програм викладання.

За перші дванадцять років своєї діяльності в стінах школи було підготовлено 54 фельдшера (поділялися на старших і молодших). Серед учнів в різні роки отримували освіту повітові стипендіати, які по закінченню навчання повинні були відпрацювати певний термін у земських медичних установах (1872 р. – 21 особа, 1877 р. – 11 осіб). З відкриття школи до 1901 р. було підготовлено 284 фельдшера. У шкільних звітах спостерігається тенденція зростання позаштатних стипендіатів у 90-х роках XIX ст. (1891 р. – 13 осіб, 1897, 1898 рр. – по 11 осіб), які приймалися на навчання за рахунок кошторисних залишків (Земский сборник Черниговской губернии, 1902b : 136, 139). Зростання кількості учнів було пов'язано з бажанням земців адекватно реагувати на виклики часу в питанні забезпечення медичних закладів кваліфікованими кадрами. Саме розуміння актуальності даного питання підтверджують спроби земців і прогресивно налаштованих педагогів постійно вдосконалювати навчальний процес у закладі.

Висновки. Чернігівське губернське земство, виконуючи покладені на нього державою обов'язки, і розуміючи актуальність питання розбудови медичної сфери, докладало значні зусилля для доступної та якісної системи медичного обслуговування населення краю. Для забезпечення лікувальних закладів кваліфікованими медичними кадрами було створено Чернігівську

губернську фельдшерську школу, як спеціалізований заклад медичної освіти, який пройшов складний шлях свого розвитку, зазнав ряд реорганізацій та перебудов у структурі і навчальному процесі. Вищезазначені зміни були спрямовані на покращення якості викладання навчальних дисциплін і забезпечення лікувальних установ Чернігівської губернії кваліфікованими медичними кадрами. Для цього земство виділяло кошти не лише на утримання школи, зарплату викладачів, та вдосконалення матеріально-технічної бази, але й щорічно навчало за свої кошти дітей селян. Окремі фельдшери продовжували свою діяльність в армії. А найбільш талановиті випускники на думку земців змогли б у подальшому продовжити навчання і стати лікарями, аптекарями та науковцями. Це засвідчує соціальний характер діяльності земств при вирішенні проблеми медичного обслуговування населення регіону. У той же час були і недоліки пов'язані з існуючим законодавством, фінансовою скрутою і небажанням зрозуміти окремими земцями важливості проблеми охорони громадського здоров'я.

Дана розвідка лише окреслила окремі аспекти історії діяльності українських земств. Фінансова, освітньо-гуманітарна діяльність земств, взаємовідносини земств і органів міського самоврядування при розв'язанні нагальних потреб населення очікує подальшого дослідження як на всеукраїнському так і на регіональному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- Ігумнов, 1957 – Ігумнов С. М. Нарис розвитку земської медицини на Україні // *Матеріали до розвитку охорони здоров'я на Україні*. К.: Наука, 1957. 210 с.
- Нікітін, 2010 – Нікітін М. Ю. Роль земств у забезпеченні лікувальних установ фахівцями в 1865 – 1914 рр. (на прикладі Харківської губернії) // *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. Випуск 7. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. С. 225 – 233.
- Земский сборник Черниговской губернии, 1902а - Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Тип. Губернского земства. № 10, октябрь, 1902. 193 с.
- Земский сборник Черниговской губернии, 1902б - Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Тип. Губернского земства. № 11, ноябрь, 1902. 256 с.
- Коваленко, 2016 – Коваленко О. Б., Курданова А. Л., Рахно О. Я. Василь Хижняков. Чернігів, 2016. 352 с.
- Нормальный устав, 1872 - Нормальный устав земской фельдшерской школы 19 октября 1872 года. СПб., 1872. 4 с.
- Осипов, 2012 – Осипов А. Е., Куркин П. И., Петров И. В. Русская земская медицина. М., 1899. 189 с.
- Рахно, 2012 – Рахно О. Я. Земський лікар А. Г. Розенель: віхи життя та діяльності // *Ніжинська старовина*. 2012. Вип. 13. С. 129 – 136.
- Рогоза, 2000 - Рогоза О.М. Діяльність земств України по забезпеченню персоналом земської медичної системи

// Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків, 2000. Вип. 5. С. 11-19.
Чорнобров, 2001 - Чорнобров І.В. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини. Суми: Корпункт, 2001. 305 с.
Френкель, 1913 - Френкель З.Г. Очери земского врачебно – санитарного дела. СПб., 1913. 210 с.

REFERENCES

- DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archives of Sumy region] [in Ukrainian].
- Ihumnov, 1957 – Ihumnov S.M. Narys rozvytku zemskoi medytsyny na Ukraini [Essay on the development of zemstvo medicine in Ukraine] // Materialy do rozvytku okhorony zdorov'ia na Ukraini. K.: Nauka, 1957. 210 s. [in Ukrainian].
- Nikitin, 2010 – Nikitin M.Yu. Rol zemstv u zabezpechenni likuvalnykh ustanov fakhivtsiamy v 1865 – 1914 rr. (na prykladi Kharkivskoi hubernii) [The role of zemstvos in providing medical institutions with specialists in 1865 - 1914 (on the example of Kharkiv province)] // Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 6. Istorychni nauky: zb. naukovykh prats. Vypusk 7. K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2010. S. 225 – 233 [in Ukrainian].
- Zemskiy sbornyk Chernyhovskoi hubernyy, 1902a - Zemskiy sbornyk Chernyhovskoi hubernyy [Zemsky collection of the Chernigov province]. Chernyov: Typ. Hubernskoho zemstva. № 10, oktiabr, 1902. 193 s. [in Russian].
- Zemskiy sbornyk Chernyhovskoi hubernyy, 1902b - Zemskiy sbornyk Chernyhovskoi hubernyy [Zemsky collection of the Chernigov province]. Chernyov: Typ. Hubernskoho zemstva. № 11, noiabr, 1902. 256 s. [in Russian].
- Kovalenko, 2016 – Kovalenko O.B., Kurdanova A.L., Rakhno O.Ya. Vasil Khyzhnyakov [Vasil Khizhnyakov]. Chernihiv, 2016. 352 s. [in Ukrainian].
- Normalnyi ustav, 1872 - Normalnyi ustav zemskoi feldsherskoi shkoly 19 oktiabria 1872 hoda [Normal Charter of the Zemsky Feldsher School October 19, 1872]. SPb., 1872. 4 s. [in Russian].
- Osyov, 2012 – Osypov A.E., Kurkyn P.Y., Petrov Y.V. Russkay zemskay medytsyna [Russian zemstvo medicine]. M., 1899. 189 s. [in Russian].
- Rakhno, 2012 – Rakhno O. Ya. Zemskiy likar A. H. Rozenel: vikhy zhyttia ta diialnosti [Zemsky doctor AG Rosenel: milestones in life and work] // Nizhynska starovyna. 2012. Vyp. 13. S. 129 – 136 [in Ukrainian].
- Rohoza, 2000 - Rohoza O.M. Diialnist zemstv Ukrainy po zabezpechenniu personalom zemskoi medychnoi systemy [Activities of zemstvos of Ukraine to provide staff of the zemstvo medical system] // Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody. Serii «Istoriia ta heohrafiia». Kharkiv, 2000. Vyp. 5. S. 11 – 19 [in Ukrainian].
- Chornobrov, 2001 - Chornobrov I.V. Liudy myloserdia. Storinky istorii medytsyny Sumshchyny [People of mercy. Pages of the history of medicine of Sumy region]. Sumy: Korpunkt, 2001. 305 s. [in Ukrainian].
- Frenkel, 1913 - Frenkel Z.H. Ocherky zemskoho vrachebno – sanyarnoho dela [Ocheri zemstvo medical - sanitary affairs]. SPb., 1913. 210 s. [in Russian].